
DOCUMENTATIE

Dr. E.M.H. Hirsch Ballin

Bakens voor een cultuur van verantwoordelijkheid

Het CDA zal werken aan een verantwoordelijke samenleving, waarin burgers, hun instellingen en de overheid hun onderscheiden verantwoordelijkheden serieus nemen. Het CDA probeert nu ook zijn eigen grondslag serieus te nemen, door de discussie over een nieuw ontwerp-Program van Uitgangspunten te openen. Dit stuk is een bewerking van een rede die minister dr. E.M.H. Hirsch Ballin op 4 juli 1992 heeft uitgesproken voor het CDA in Breda.

Bij het besluit om het Program van Uitgangspunten te herzien is het CDA niet over een nacht ijs gegaan. Het is immers nooit zonder risico's om zo'n belangrijk document te gaan herschrijven. Maar al te snel maak je jezelf vatbaar voor kritiek en wek je achterdocht. 'Het CDA wil zijn koers grondig verleggen'. 'Het is er kennelijk op uit in principieel opzicht water bij de wijn te doen, nu de ideologie allerwegen naar het oudheidkundig museum wordt verwezen'. Het zijn zomaar enkele reacties waar men tevoren op bedacht moet zijn. Reacties die in informele gesprekken met CDA-leden of met journalisten ook wel naar voren zijn gebracht. Inmiddels ligt er een nieuw concept Program van Uitgangspunten. En daar kan de partij zich in verschillende opzichten gelukkig mee prijzen. Ik noem er enkele.

Op de eerste plaats biedt dit program ons de mogelijkheid om gezamenlijk uitgebreid van gedachten te wisselen over de eigentijdse betekenis van een christen-democratische politiek. Een dergelijke gedachtenwisseling is op zich al winst. Het CDA bestaat inmiddels al bijna twaalf jaar. Een nieuwe generatie is opgegroeid. Een generatie die hooguit na enig speurwerk in geschiedenisboeken nog iets te weten komt van de Contactraad uit de jaren zeventig, van de federatie van de drie christelijke partijen en van de fusiegesprekken. Het is een generatie die niet actief betrokken is geweest bij de diepgravende grondslagdiscussie. Ooit nam die vele jaren in beslag. Zij mondde uit in - ik noem het maar voor het gemak - het oude Program van Uitgangspunten. Het denken over geloof en politiek en over de praktische betekenis van politieke uitgangspunten is door dat debat enorm gescherpt. Het had dan ook iets van een ontdekkingstocht. Die was pedagogisch van grote waarde. Oude bronnen werden er op nageslagen. Kuyper en Schaepman, Groen van Prinsterer en Nolens werden uit de kast en soms uit de vergetelheid gehaald. Protestantenverdiepten zich

Dr. E.H.M. Hirsch Ballin (1950) is minister van Justitie.

in het kerkelijke sociale denken; in *Quadragesimo Anno, Gaudium et Spes* en in 'Welzijn, welvaart en geluk'. Mensen uit katholieke kring lazten de Bergrede er op na en verdiepten zich in het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Onbekendheid sloeg bij velen om in waardering. Ik zei het al; het voorrecht van zo'n specifieke exercitie hebben veel zogenaamd rechtstreekse CDA-leden niet meegemaakt. Terwijl die toch belangrijk is. Vooral ook nu, nu de politiek aan belangstelling lijkt in te moeten en voor velen een technocratisch randverschijnsel lijkt, waarin mensen weinig van zichzelf en hun ideeën kwijt kunnen. Als christen-democraten erin slagen om te laten zien dat beginsel èn politiek Siamese tweelingen zijn, dan zou er al veel gewonnen zijn. Want of het nu gaat over *tax-credits*, belastingvrije voeten, de omvang van de basisbeurs, het nominale premiedeel in de volksgezondheid of om euthanasie, reclame op zondag en de subsidiëring van kerkelijke activiteiten; principes zijn altijd van de partij. Maar wel onttrekt zich dat te vaak, ook door toedoen van politici zelf, aan de waarneming van de burgers en niet zelden ook van politieke kopstukken die uitdrukkelijk of meer ingehouden het pragmatisme uitdragen. Dat nu is riskant en roept een beeld op van een technocratische overheid, van politici als administrateurs. Als taalgebruik en denkkaders van politici niet meer van die van makelaars en bankiers zijn te onderscheiden, hoeft niemand verbaasd te zijn over leegblijvende stemhokjes. Er is meer nodig om mensen te bewegen.

Daarom valt het toe te juichen dat christen-democraten zich opnieuw gaan buigen over hun uitgangspunten.

Er is een tweede reden geweest om het Program van Uitgangspunten opnieuw in de verf te zetten. De wereld is de afgelopen jaren sterk veranderd. In veel opzichten is zij bijna onherkenbaar geworden. Vraag-

stukken die tien jaar geleden zorgden voor spoeddebatten en toen dagelijkse kost waren voor parlementaire rubrieken, campagnestaven en voor ministersoverleg behoren nu in zekere zin definitief tot het verleden. U weet waarover ik het heb; over de dreiging van het communisme, over de apartheid in haar schrillste uitingen en over de twee- of eenzijdige ontwapening. Inmiddels dienen zich nieuwe thema's aan. Een enghartig nationalisme vult soms het vacuüm dat de ideologie van het marxisme-leninisme heeft achtergelaten. De milieu-problematiek brengt de wereldleiders bijeen in Rio. De technologische vernieuwing plaatst vraagstukken van leven en dood in nieuwe perspectieven. Het vertrouwen in de politiek lijkt zienderogen af te nemen. In dat verband houdt ook de Europese integratie de gemoederen bezig. En de criminaliteit heeft een professioneler gezicht gekregen en knaagt aan de fundamenten van de rechtsstaat.

In deze sterk veranderde wereld moet de christen-democratie haar plaats bepalen. In een nieuwe omgeving is zij het aan zichzelf verplicht om na te denken over de eigentijdse zeggingskracht van haar uitgangspunten. Als ik mij niet vergis verbindt een centraal thema de nieuwe maatschappelijke uitdagingen. Ten diepste zijn er fundamentele zingevingsvragen mee gemeoid. Laat ik dat met een enkel voorbeeld illustreren. Zo heeft in de voormalige Oostbloklanden de totalitaire staat voor een apathisch nihilisme gezorgd, waarin elk vertrouwen van mensen in elkaar en in de overheden is weggespoeld. Lege zielen - een uitdrukking van Pieter Anton van Genip - zoeken naar een ideologisch houvast en dreigen in deze situatie gemanipuleerd te worden door voormannen die appelleren aan etnische superioriteitsgevoelens. Christenen staan in kerk en politiek voor de ontzaglijk moeilijke opgave om de erosie van normen en waarden te keren. Daarvoor

is meer nodig dan het creëren van instituties of van structuren, het verschaffen van faxen of het scholen van de verre buur in de kneepjes van de verkiezingscampagnes. Het is waarschijnlijk allemaal wel zinvol, maar ook beperkt. Uitgebluste culturen vragen om meer. Zij vragen om een boodschap van hoop en barmhartigheid, om bakens van morele integriteit en van vergeving, waarvan ten diepste het Evangelie getuigt. Een boodschap die uiteindelijk vanouds ook in hun cultuur is geworteld, maar die de genadeloze censuur van eertijds aan veler oog heeft onttrokken. Zo schilderden mensen als Dostojewski met vaardige pen personen en karakters die dankzij het geloof in Christus zich aan de morele kaalslag in hun omgeving, aan zinloze obsessies en gepassioneerde taferelen wisten te onttrekken, zonder dat zij zich verhieven boven hun medemensen of zich afzonderden. Hun levensovertuiging hield deze getuigen van het geloof - maar uiteindelijk ook anderen voor wie zij een oase van rust en teken van hoop waren - op de been. Dostojewski's uitspraak dat uiteindelijk alleen het christelijke geloof Rusland zal kunnen redden, heeft in het licht van de huidige ontwikkelingen dan ook bepaald aan actualiteit gewonnen. En moet ons tot aansporing zijn.

Het zingevingsvraagstuk speelt ook bij de zorg voor het milieu. Niet voor niets is het meest recente boek van Christopher Lasch ingegeven door de vraag of onze Westerse democratieën nog zijn opgewassen tegen het milieu-probleem. Kunnen zij de verandering in levenswijze en oriëntatie opbrengen die nodig is voor het milieubehoud? En het is tekenend dat Lasch niet mikt op allerlei staatkundige aanpassingen maar op zoek gaat naar culturele stromingen die mensen meer te bieden hebben dan de kick van het moment en dan de kortstondige bevrediging van consumptieve impulsen. In zekere zin kennen ook de Westerse samenlevingen hun uitgebluste zielen, die het

moreel niet meer kunnen opbrengen zichzelf iets te ontzeggen. Een gebrek aan perspectief op een hoger levensdoel dan het genot van het ogenblik is daar mede debet aan. Triest moet dan ook worden geconstateerd dat het Westen misschien wel in staat is om in Oost Europa kapitaal te investeren en zijn bevolking van consumenten-

Uitgebluste culturen vragen om een boodschap van hoop en barmhartigheid

tenelektronica te voorzien, maar dat de weelderige levensstijl soms als vijgeblad voor zijn morele vacuüm dient. En wij staan voor de vraag of de christen-democratie echt in staat is om een antwoord te bieden. Heeft zij de innerlijke veerkracht, het morele gezag en ook zelf voldoende vertrouwen in haar eigen boodschap om de moderne burgers een perspectief te bieden? Het is wel nodig. Want laat ik het morele probleem van het consumentisme, dat in *Centesimus Annus* terecht zoveel aandacht krijgt, met een enkel voorbeeld eens wat dichterbij huis brengen.

Centrale thema's

Collectief teken van een oprukkend consumentisme is de verblekende zondagsrust. Ik verwijs naar Marc Chavannes die zich tot spreekbuis van velen maakte door de bescherming van het eigen karakter van de zondag als een achterhoedegevecht te typeren.¹ De gemeenschappelijke rustpauze

1. Zie S.C. van Bijsterveld, 'Bescherming zondag taak van de overheid', *NRC-Handelsblad*, 18 maart 1992, 8.

weegt niet meer op tegen het genot van een extra dag winkelen.

Ik wijs u daarnaast op de commercialisering van de media. Reclamegelden en de concurrentie om de kijkcijfers gaan meer en meer de programmering van radio en televisie bepalen. Het recht op vrije meningsuiting dreigt op dat niveau een voorrecht van grote ondernemingen te worden.² 'Wie betaalt bepaalt' is het credo van AKAI, Coebergh, Persil en aanverwante marktpartijen. Marktpartijen die zich, anders dan de overheid, niet zo uitdrukkelijk hoeven te richten naar de rechten van minderheden en welhaast vanzelfsprekend mikken op sensatie, of dat nu in de vorm van eerbare quiz-programma's, bloedstollende video-producties of wereldkampioenschappen voetbal is.

De zorgwekkende looneisen gericht op consumptievermeerdering passen in dit patroon. Terwijl de economische groei terugloopt en de overheid zich tot het uiterste moet inspannen om de collectieve lastendruk in de hand te houden, zijn looneisen die de 4% ruimschoots overschrijden aan de orde van de dag geweest. Via formele en informele koppelingen jagen zij de overheid op kosten. Daaruit voortvloeiende bezuinigingen verhogen op zich weer vaak de kosten van levensonderhoud. Waar bonden die kosten weer gecompenseerd willen zien op de loonstrook is de spiraal compleet. Zeker als in 1993 de CAO's bij onder meer de metaalindustrie, Shell, AKZO en Unilever aflopen, zou zich een gevaarlijke loongolf kunnen gaan voordoen.

Laat ik een laatste voorbeeld noemen. Onlangs publiceerde de Amerikaanse socioloog Juliet Schor het goed gedocumenteerde boek *The overworked American. The unexpected decline of leisure*.³ Het is een boek waarvan de conclusies niet zo maar naar ons land zijn over te planten. Zelf zegt Schor dat Europa in vergelijking met Amerika iets weg heeft van Luilekkerland.

Toch is er veel herkenbaars. Om hun besteedbaar inkomen op peil te houden of te verbeteren gaat het gezinsleven van veel Amerikanen zich al meer richten naar de tredmolen van het werk. Werkende partners bestuderen hun ingewikkelde agenda's voor een uur *quality time* per week met de kinderen. De televisie moet de kinderen meestal bezighouden. Mannen, vrouwen en jongeren laten zich opjagen door wat Schor noemt een 'werk-en-verteer-cyclus'. Partners kiezen voor een levenspatroon van file-werk-file, waarin vriendschappen en kinderopvoeding sluitpost zijn.

Toch zou ik hier niet de indruk van overheersende somberheid willen wekken. De Belgische hoogleraar Kerkhofs heeft ons in zijn onderzoek naar waardenontwikkeling in Europa een beeld laten zien dat in ruime mate beantwoordt aan wat christenen als positief zouden inschatten.⁴ De Europeaan vindt gezin en arbeid zeer belangrijk, (in die volgorde). Een grote meerderheid zoekt een natuurlijker levensstijl. Meer dan 90% wil de milieubeweging steunen. Nu zeggen enquêtes niet alles. Zo wijst Kerkhofs op het feit dat als eigen inspanningen in het vizier komen mensen tegenstrijdig reageren. Zo wil twee derde van de personen wel een deel van het inkomen afstaan om milieuverloedering te bestrijden, maar evenveel personen beschouwen milieubehoud primair als een taak van de regering, die burgers geen geld mag kosten. Hoe dat ook zij, toch blijkt uit het onderzoek naar de waardenontwikkeling dat er wel degelijk heel wat aanknopingspunten zijn voor een partij die niet bij brood alleen wil leven.

2. B.M. Brands, 'Publieke omroep kan in democratie van grote betekenis zijn', *NRC-Handelsblad*, 25 februari 1992, 7.

3. J. Schor, *The overworked American. The unexpected decline of leisure*, Basic Books 1991.

4. J. Kerkhofs, *Waardenontwikkeling in Europa en christen-democratie*. Inleiding gehouden tijdens een symposium van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 26 maart 1992.

Er zijn meer positieve ontwikkelingen. De vakbeweging stelt dat zij extra milieulasten niet in de looneisen wil meenemen. Behalve het CNV verklaarde ook de CAO-coördinator van de Industriebond-FNV Henk Krul dat er in de CAO's te veel nadruk is gelegd op de stijging van lonen en er te weinig is gedaan aan scholing, herintreding en bestrijding ziekteverzuim.⁵

Ook het debat over normen en waarden, over burgerschap komt in wetenschap en politiek van de grond. Ook bij sociaal-democraten overigens. Rottenberg wil terug naar het 'smalle pad van de ethiek'⁶ en minister Ritzen stelt de pedagogische functie van het onderwijs weer centraal.⁷ En een socioloog als Dahrendorf pleit voor een opwaardering van de morele gemeenschap, omdat alleen dan echt iets gedaan kan worden aan de vervluchting van de solidariteit, die hij waarneemt.⁸

Het zijn de culturele onderstromen die Kerkhofs schetste waarbij het Program van Uitgangspunten aansluiting zoekt. Het verzet zich tegen een samenleving waarin alleen poen en het verzetje tellen. Maar het wil ook niet blijven steken in het onjuiste dilemma van macht of markt, van overheidsbemoeienis of vrije markteconomie. Vooral hoofdstuk II.5. van het concept-Program van Uitgangspunten dat de naam draagt 'Naar een cultuur van verantwoordelijkheid' wijst een dergelijke tweedeling van de hand. Kritiek op de commercialisering hoeft namelijk zeker niet per definitie te leiden tot een omarming van de verzorgingsstaat. Dan zouden wij in veel opzichten weer terug bij af zijn. De christen-democratie wil geen staatsmodel waarin de overheid wel namens ons, maar in wezen zonder ons zorgt voor medemensen.⁹ Wij allen zijn verantwoordelijk voor solidariteit met medemensen en voor rechtvaardige samenlevingsverhoudingen. Daarom beklemtoont het Program van Uitgangspunten de betekenis van het maatschappelijk middenveld en

pleit het voor een 'herstelde verantwoordelijkheid'. Op dat thema van de herstelde verantwoordelijkheid wil ik wat verder ingaan.

Herstelde verantwoordelijkheid bij de overdracht van normen en waarden in gezinnen, scholen en kerken. De overheid moet haar beleid daarop afstemmen en de trouw in gezinsrelaties ondersteunen door bijvoorbeeld het fiscale en sociale stelsel af te stemmen op de gezamenlijke verantwoordelijkheid en draagkracht. Zij moet het particulier initiatief in onder meer het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening ondersteunen zegt het Program van Uitgangspunten. En terecht, want hier ligt een belangrijke mogelijkheid voor mensen om uitdrukking te geven aan hun waarden en om deze over te dragen. Veel overheidsbeleid is er op gericht om de ruimte daarvoor te vergroten. Maar dan blijkt dat de verzwakking van de institutionele structuren - onder meer door een teveel aan staatsinvloed - niet het enige of zelfs grootste probleem is. Er is meer aan de hand. Er is vooral ook een fundamentele wijziging opgetreden in het denken over normen en waarden door de intellectuele en geestelijke elite. Het waardenrelativisme heeft om zich heen gegrepen en de moraliteit in een kwaad daglicht gesteld door haar als ideologie ter bevestiging en verhulling van machtsposities te ontmaskeren. Dat is zo ver gegaan dat veel identiteitsgebonden instellingen uiteindelijk zelf niet

5. 'In CAO's is teveel nadruk gelegd op stijging van lonen', *NRC-Handelsblad* 25 april 1992, 15.

6. H. Goslinga en M. Ten Hooven, 'Anton Zijderveld, 'Macht en poen hollen de beschaving uit'', *Trouw* 21 maart 1992, 3.

7. M. Barth en W. Breedveld, 'Waar is de moraal voor het klaslokaal?', *Trouw* 4 april 1992, 1.

8. M. de Waard, 'De desintegratie van onze morele gemeenschap', *NRC-Handelsblad* 3 augustus 1991, Zaterdagbijvoegsel 1.

9. E.M.H. Hirsch Ballin, 'De netwerken van de gerechtigheid', Radboudstichting, *Netwerken van gerechtigheid* (Vught 1992) 37 e.v.

meer in hun missie en grondslag geloven. De innerlijke overtuiging is nogal eens gaan ontbreken. De overheidssubsidie bleef echter. Vooral omdat de naam van de instelling formeel blijk gaf van een geestelijke verworteling. En die dubbele moraal bevestigde weer het waardenrelativisme. Zo heeft menige instelling de bron van zijn eigen twijfel aan de betekenis van waarden opgeroepen. En aan de geestelijke kaalslag, die nu voor zoveel problemen zorgt, bijgedragen. De revitalisering van het middenveld vraagt dan ook meer dan een terugtrekkende overheid, dan autonomievergroting en deregulering. Een geestelijk vacuüm is niet te bestrijden enkel en alleen door een opgerukte overheid de deur te wijzen. Met name ook als minister van Justitie ervaar ik hoezeer het waardenrelativisme een zware druk op de overheid, op de gemeenschap legt. Calculerend gedrag tegenover publieke voorzieningen, verloederend van het stedelijk straatbeeld en een toenemend beroep op justitie om het maatschappelijk kwaad in te dammen met meer cellen, stadswachten, patrouillerende agenten of conciërges bepalen voor een deel het beeld. Maar met toezicht alleen komen wij er niet. Zonder dat er een culturele basis voor onderling respect, wederkerige hulp en rechtsverzorging wordt gelegd in de gezinnen, de scholen en de kerken zal de overheid tamelijk machteloos zijn.

Herstelde verantwoordelijkheid en ruimte voor het maatschappelijk middenveld ook om de kiezers weer bij de politiek te betrekken. De versterking kan niet alleen van de overheid komen. Ook is het de vraag of de politiek door structuuraanpassingen weer aan integrerend vermogen zal kunnen winnen. Ik wil een vergelijking maken met de kerken. Zij gingen in zekere zin de overheid voor. Vanaf de jaren zestig boetten zij aan betekenis in en keerden burgers hen de rug toe. Zij hebben sindsdien geleerd dat liturgische aanpassingen de ontkerkelijking

niet konden stuiten. Van soortgelijke manoeuvres moet de politiek het dan ook niet verwachten. Het is veeleer het gezag van politici dat op het spel staat dan de staatkundige inrichting. Reden waarom felle debatten, wervende campagnes en inzoemende camera's niet - en vaak zelfs averechts - werken; gekibbel is als spektakel boeiend, maar boezemt geen gezag in. Elkaar vliegen afvangen is misschien volksvermaak, maar geen uiting van een volwassen politiek, waaruit een daadwerkelijke zorg voor de publieke zaak spreekt. Naarmate de politiek meer gepresenteerd wordt als een horizontaal geprogrammeerde soap-opera, zal het publieke belang in toenemende mate kind van de rekening worden en het vertrouwen in de politiek alleen maar afnemen. Het CDA moet zich daar dan ook van distantiëren. Zijn beleid zal geloofwaardig moeten zijn en zijn boodschap zal een diepere betekenis moeten hebben dan het veilig stellen van het hoogst behaalde opiniecijfer. Ik citeer als aansporing daartoe het Program van Uitgangspunten. 'Politieke partijen zijn het aan zichzelf en aan de kiezers verplicht om te laten zien welke maatstaven zij hanteren, wat de samenhang van hun beleidsvoorstellen is met hun politieke overtuiging of wereldbeeld. Alleen dan is de politiek berekenbaar en onttrekt zij zich niet aan het oordeel van de kiezer. Waar het houvast bij burgers ontbreekt, moeten politieke partijen dat niet nog erger maken door de mededeling dat de tijd van de grote verhalen voorbij is'.

Herstelde verantwoordelijkheid evenzeer op sociaal-economisch terrein, door werknemersverzekeringen over te dragen naar sociale partners. Een verbreding van het overleg over de arbeidsvoorwaarden is nodig. Het overleg zal niet alleen moeten gaan over de loonhoogte en secundaire arbeidsvoorwaarden, maar ook over de werkgelegenheidseffecten van het loonbeleid,

over scholing en bestrijding van de arbeidsongeschiktheid.

En tenslotte herstelde verantwoordelijkheid bij de handhaving van het recht. U zult het mij niet kwalijk nemen dat ik dat een zeer aangelegen punt vind. Rechtshandhaving is immers niet alleen een taak van de overheid. Wat niet wegneemt dat juist zij krachtig toegerust moet zijn om de criminaliteit dwingend te bestrijden. Het is zonder meer een van haar kerntaken, die op een brede steun van bevolking en parlement moet kunnen rekenen. Wij kunnen het als gemeenschap toch niet verantwoordelijk verdachten van ernstige delicten worden heengezonden bij gebrek aan celcapaciteit. Het zou niet te verkopen zijn als de georganiseerde criminaliteit vrij spel zou krijgen omdat zij -makkelijker dan de overheid- financieel kan terugvallen op de deskundigheid van ingehuurde fiscalisten, advocaten, accountants en bankiers dan de politie en het Openbaar Ministerie. Juist ook hier ligt een taak voor burgers. Onze hele samenleving zal weerstand moeten bieden aan de brutalen. Zeker nu de onderwereld er alles aan is gelegen om de wederrechtelijk verkregen middelen te 'witten' door het geld in de bovenwereld te investeren is alertheid en burgerzin bij onder andere accountants, fiscalisten, bankiers en hun medewerkers onontbeerlijk. Justitie werkt momenteel hard aan versterking van de politie en het Openbaar Ministerie, aan deskundigheid bij de recherche, maar ook aan netwerken met de beroepsgroepen die door criminelen worden benaderd. Beroepscoodes worden in branche-organisaties ontwikkeld om elkaar zo te behoeden voor inkapseling door de georganiseerde misdaad. Bij dat alles gaat het ook om de geloofwaardigheid van de strafrechtspleging. De straf moet snel op de daad volgen. Het Program van Uitgangspunten zegt terecht dat als die straf sterk vertraagd volgt, er niet alleen sprake is van botsing met het grondrecht van tij-

dige berechting, maar ook met de geloofwaardigheid van de strafrechtspleging. Bovendien moet de straf zoveel mogelijk tot beter gedrag aanmoedigen. Alternatieve, dienstverlenende vrijheidsstraffen zijn daarvoor soms erg geschikt, omdat zij de dader rechtstreeks kunnen confronteren met de gevolgen van zijn daad. Dat werkt normbevestigend. Reden om het huidige beleid versterkt voort te zetten en in dat kader ook te werken aan verbetering van de hulp aan het slachtoffer.

Ik vind het concept-Program van Uitgangspunten een uitermate belangrijk document en juich discussie daarover in de partij toe. Met een open oog voor de nieuwe ontwikkelingen die zich voordoen zal het CDA moeten werken aan een verantwoordelijke samenleving, waarin burgers, hun instellingen en de overheid hun specifieke verantwoordelijkheden serieus nemen. Een samenleving waarin de overheid haar ambities niet zonder overtuigende grond verbreedt ten koste van andere verbanden in de samenleving. Een maatschappij ook waarin iets verwacht mag worden van het maatschappelijk middenveld. Het CDA kan maatschappelijke organisaties in zekere zin zelfs tot voorbeeld strekken: het heeft getracht om in een tijd van ontzuiling een nieuwe interpretatie aan zijn grondslag te geven. Misschien dat dat ook andere identiteitsgebonden instellingen inspiratie kan geven.

